

با تفاسیر تقریب‌گرا قرآن را به زندگی بازگردانیم

دکتر عبدالکریم بی‌آزار شیرازی

(دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه الزهراء و رئیس دانشگاه مذاهب اسلامی)

Dr biazar@Islamic mazaheb.ac.ir

چکیده: یکی از پرسش‌هایی که امروزه اذهان مسلمانان را به خود مشغول داشته، این است که چرا قرآنی که در قرون نخست عامل وحدت و مرجع حل اختلاف بود، اینک در معرض شدیدترین اختلافات واقع شده است؟ و اگر مسلمانان پیرو قرآن‌اند، پس چرا این‌گونه متنافرند؟

از نظر مفسران تقریب‌گرا همچون علامه طباطبائی و شیخ محمد عبده، اشکال از روش تفسیری بعضی از مفسران است که کوشیدند معلومات گوناگون خود را به قرآن پیوند زنند و هر کدام ادعا کنند که قرآن همان چیزی را می‌گوید که ما می‌گوییم. مفسران تقریب‌گرا برآن‌اند که با تفسیر قرآن به قرآن می‌توان آن را از اختلافات مفسران آزاد ساخت و بار دیگر قرآن را به همهٔ شؤون زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان بازگرداند.

کلید واژه‌ها: تفسیر تقریب‌گرا، تفسیر تفرقه‌گرا، امامت، نطق قرآن.

مقدمه

تفاسیر تقریب‌گرا، تفاسیری هستند که در آن‌ها می‌کوشند تا به اختلافات مفسران و

تعصبات فرقه‌ای که درباره آیات قرآنی پدید آمده، پایان دهند و به سوی هدف قرآن و وحدت امت اسلامی گام بردارند. مفسران تقریب‌گرا معتقدند که آنچه را هر مسلمان عالم با اجتهاد خود از قرآن برداشت می‌کند، رأی و نظریه اوست و نباید آن را آن چنان مقدس پنداشت که در ردیف نصوص کتاب الهی قرار گیرد. زیرا رأی و دیدگاه هر انسانی در معرض خطا و صواب است و ممکن است دیگری فهم و برداشت و دیدگاه دیگری نسبت به همان موضوع داشته باشد، چنان که خداوند به حضرت موسی علیه السلام در مورد تورات فرموده است:

﴿وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَا أُخْدُودًا بِأَحْسَنِهَا﴾ (اعراف: ۱۴۵) «به قومت دستور ده که به احسن [قوانین] تورات عمل کنند». معنای آیه مذکور این نیست که آیات و قوانین تورات حسن و احسن دارد بلکه برداشتهای اهل علم و اجتهاد از آیات و شریعت متفاوت است که باید همه را شنید و بهترین آن را انتخاب کرد: ﴿فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ﴾ (زمر: ۱۸ - ۱۷).

ابن عابدین می‌نویسد: بعضی آن چنان مذهب (و برداشتهای) خود را مذهب حق و سایرین را بر باطل می‌پندارند که آن مذهب برای او به دین تبدیل می‌شود و این از خطرناکترین قضایایی است که مسلمانان با آن روبرو هستند. ([بی‌تا]: ج ۱، ۹۲). از تفاسیر تقریب‌گرا می‌توان تفسیر قرآن به قرآن المیزان تألیف علامه عالیقدر اسلام، سید محمد حسین طباطبائی نام برد که در مقدمه تفسیر خود پس از برشمردن روش‌های تفسیری می‌فرماید: «اگر در تمام روش‌هایی که درباره تفسیر برشمرديم دقت کنید مشاهده خواهید کرد که همه آن‌ها در یک نقص - که نقص بسیار بزرگی است - شریکند. و آن این که نتایج حاصل از بحث‌های علمی و فلسفی را بر قرآن کریم تحمیل نموده‌اند بی آنکه آیات دلالتی بر این معانی داشته باشد. در نتیجه، تطبیق خود را تفسیر نام نهادند و حقایق قرآن را به صورت مجازهایی در نظر گرفته‌اند. لازمه این انحراف آن شد که قرآنی که خود را «هُدًى لِّلْعَالَمِينَ»، «نُوراً مُّبِيناً» و «بَيِّنَاتاً لِّكُلِّ شَيْءٍ» معرفی نموده است؛ وسیله هدایت نباشد مگر به یاری غیر خودش، و به جای آنکه نور قرآن، مبین باشد، خود از نور دیگری بهره‌مند گردد، و به جای آنکه بیان هر چیز باشد، خود

با تفاسیر تقریبگرا قرآن را به زندگی بازگردانیم / ۳۹

توسط دیگران بیان شود. و اگر آن علمی که به زعم آقایان، نوربخش و مبین قرآن و هدایت کننده انسان به سوی آن است، خود به اختلاف دچار آمد - که مورد اختلاف هم شده است و آنهم اختلاف شدیدی - در آن هنگام مرجع رفع اختلاف چه چیز خواهد بود؟» (۱۳۹۲: ج ۱، ۶)

عوامل پیدایش تفاسیر تفرقه گرا

عوامل پیدایش تفاسیر تفرقه گرا عبارت است از:

۱. تعصبات قومی و قبیله‌گی: از آنجا که قرآن (ابتدا) نقطه گذاری و اعراب نداشت هر قوم و قبیله‌ای می‌خواست که قرآن به لغت و لهجه وی قرائت شود و این تعصب قومی نخستین منشاء اختلاف مفسران بر سر قرائت قرآن بود.

۲. ورود اسرائیلیات: افسانه‌های اسرائیلی و مسیحی که تازه مسلمانان یهودی و مسیحی و بسیاری از مفسران برای شرح و جزئیات قصص قرآن از آن‌ها سود می‌جستند.

۳. تعصبات فرقه‌ای: پیدایش فرقه‌های مختلف فقهی، کلامی، فلسفی و عرفانی موجب شد که هر کدام برای اثبات آراء و نظریات خود قرآن را تأویل و با آراء خود تطبیق دهند و نام آن را تفسیر بگذارند.

۴. افراط‌گری اخباریان و اهل حدیث: بعضی از مفسران آن چنان گرایش افراطی به حدیث پیدا کردند که تعقل و تفکر در قرآن را رها ساختند و در تفاسیر خود فقط آیاتی را می‌آوردند که در ذیل حدیثی بود و دیگر کاری به سایر آیات نداشتند گویی که آن‌ها جزء قرآن نیستند. افراط‌گری اخباریان باعث شد که بعضی از حدیث‌سازان در شأن نزول آیات، و ثواب قرائت سوره‌ها دست به حدیث‌سازی زنند. و در نتیجه بعضی آن چنان از احادیث زده شوند که به تفاسیر عقل‌گرا روی آورند.

۵. افراط‌گری مفسران عقل‌گرا: چون دور به دست مفسران عقل‌گرا افتاد برخی آن چنان افراط کردند که آیات را با بافته‌های عقل خود تأویل و تطبیق دادند و بعد از پیدایش علوم گوناگون نحو، کلام، فلسفه، عرفان و... متخصصان هر علم با پیشینه علمی

خود به تفسیر قرآن پرداختند، و بعضی به جای این که آن علوم را در خدمت قرآن در آورند، قرآن را در خدمت علوم بشری در آوردند.

قول باری شنو هم از باری که حجابست صنعت قاری
راه دین صنعت و عبارت نیست نحو و تعریف و استعارت نیست
(سنایی)

۶. تأویل سیاست گرایان

بعضی آن چنان اسیر حبّ و بغض بودند و نسبت به خلفا و امامان تعصب و غلو داشتند که آیات مثبت را در مورد موافقین خود و آیات منفی را در مورد مخالفین خود تأویل و توجیه می کردند. به عنوان نمونه گفتند آیه «إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكُوْثَرَ». که آن، یعنی ابوبکر و «واو» آن ابو حفص و «ث» آن عثمان و «راء» آن حیدر است.

در مورد آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ وَ مَا فُؤُوهَا» خداوند آزر نمی دارد که به پشه و بالاتر از آن [مگس] مثال زند» گفتند منظور از پشه علی بن ابیطالب عَلَيْهِ السَّلَامُ و ما فوق آن (مگس) پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ است (قی [بی تا]: ج ۱، ۳۵). سرانجام انبوه متراکم ابرها و غبار اوهام تفاسیر تفرقه گرا مانع تابش آیات قرآن بر قلبهای مسلمانان شد. و از این رو امروزه می بینیم که قرآن چقدر از زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی بیگانه شده و دیگر مانند صدر اسلام در میان مسلمانان امام و حاکم نیست، در نتیجه مسلمانان که روزی با همین قرآن بر شرق و غرب جهان حکومت می کردند و پیشرو و رهبر بودند دنباله رو شده اند، و قرآن در میانشان جنبه تشریفاتی پیدا کرده و به قبرستان ها و مجالس فاتحه تعلق دارد و آهنگ آن یادآور مرگ است.

چگونه قرآن را به زندگی بازگردانیم؟

۱. کنار زدن حجاب های قرآن

شرط اول تابش هدایت قرآن بر عقول توجه به حجاب ها و سعی در به یکسو نهادن آنهاست چنان که قرآن به این حجاب ها اشاره نموده:

با تفاسیر تقریب‌گرا قرآن را به زندگی بازگردانیم / ۴۱

«وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَسْتُورًا وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا» (اسراء: ۴۶ - ۴۵) «و چون قرآن بخوانی در میان تو و کسانی که به آخرت ایمان نمی‌آورند حجاب پوشیده‌ای قرار می‌دهیم و بر قلبهای آنان از این که به خوبی درک کنند، پوشش و در گوشهای آنان سنگینی قرار می‌دهیم.»

قول باری شنو هم از باری	که حجابست صنعت قاری
راه دین صنعت و عبارت نیست	نحو و تعریف و استعارت نیست
زان همی دیو نفس در تو دمد	تا ز تو عقل و هوش تو برمد

سنایی

این‌گونه حجاب‌هاست که مانع نفوذ آیات حق در ضمیر انسانی می‌شود و جامعه بشری از هدایت و پیروی قرآن محروم شده‌اند. اگر مسلمانان پیرو هدایت اقوام قرآن‌اند پس چرا پراکنده، ذلت زده و خودباخته‌اند، و به جای قیام به اقوام بیشتر آنان بازنشسته و زمین گیر شده یا به خواب رفته‌اند؟

اگر بخواهند برخیزند و به راه افتند، کوره راه‌های تقلید از دیگران را در پیش می‌گیرند؟ مسلمانان در پیشگاه خداوند در برابر کتاب خدا مسؤول‌اند، نه در برابر گفته‌های مفسران و نه در برابر روایات نارسایی که استناد آن به منابع وحی و عصمت اثبات نشده است.

عروس حضرت قرآن نقاب آنگه براندازد که دار الملک ایمان را مزه بیند از غوغا

۲. تفسیر قرآن به قرآن

از نظر علامه طباطبائی بهترین روش تفسیر، که مسلمانان را از تفرقه دور می‌سازد و به وحدت می‌رساند، تفسیر قرآن به قرآن است چنان که امام علی علیه السلام در نهج البلاغه در خطبه ۱۳۳ می‌فرماید: «يَنْطِقُ بَعْضُهُ بِبَعْضٍ وَ يَشْهَدُ بَعْضُهُ عَلَى بَعْضٍ» و در مورد تفسیر به مأثور می‌فرماید: «پیامبر اکرم و اهل بیت گرامیش، گرچه بر طبق نصوص قرآن، شارح و مفسر و مبین معانی و مقاصد قرآن می‌باشند، ولی اساس

بیانات و روش تعلیم و تفسیرشان همان روش تفسیر قرآن به قرآن بوده است (طباطبائی ۱۳۹۲: ج ۱، ۱۰).

۳. تهذیب نفس

مفسران تقریب گرا، در میان اختلاف دیدگاه‌های کلامی و فقهی به تکفیر و توهین، و تخطئه - که موجب بدگمانی و شکاف میان مسلمانان است - روی نمی‌آورند. بر خلاف تفاسیر تفرقه گرا که به تعبیر قرآن به روحیه بغی (فزون خواهی و خود برتر بینی و حسادت) گرفتارند و همواره در اختلاف به سر می‌برند: ﴿وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ﴾ (بقره: ۲۱۳) «و در آن اختلاف نکردند مگر همان کسانی که آن [کتاب] بدیشان داده شده بود، بعد از دلائل آشکار که به آنها رسیده بود از روی بغی [افزون خواهی و حسادت و خود برتر بینی] میان خویش».

۴. پرهیز از تعصبات فرقه‌ای

روش تفاسیر تقریب گرا از بیخ و بن برکندن خارهای تعصبات فرقه‌ای و تلاش برای جمع کلمه مسلمین، پیرامون اصول اعتقادی و ضروریات دینی - با روی آوردن به اصل کلام الهی و اعتصام به حبل الله - است. و این مانع از آن نخواهد بود که مفسر با ادب اختلاف به نقد و بررسی آراء و دیدگاه‌های مفسران پردازد و آنچه را بهتر می‌بیند برگزیند. و به قول سید محمد رشید رضا: و اگر فتنه فرقه‌گرایی میان مسلمانان نبود این اختلاف مردم را پراکنده نمی‌ساخت. (۱۹۶۷: ج ۶، ۲۳۳)

اهداف تفاسیر تقریب گرا

۱. هدف مفسران تقریب گرا عبارت است از:

الف) کشف واقعیات و انتخاب احسن از خلال عرضه افکار و دلائل هر کدام چنان که محقق حلی به شاگردان خود توصیه می‌کرد که: هر چه بیشتر به مطالعه اقوال پرداز تا به مزایای احتمال دست یابی و هر چه بیشتر در جستجوی اسناد مسائل باش تا

با تفاسیر تقریب‌گرا قرآن را به زندگی بازگردانیم / ۴۳

آنچه را بر می‌گزینی از روی بصیرت باشد. «واكثر من التطلع على الاقوال لتظفر بمزايا الاحتمال واستنفذ البحث عن مستند المسائل لتكون على بصيرة في ما تتخيره» (محقق حلی ۱۴۱۶: ج ۱، ۲۱، ۲۳).

ب) کشف آرائی که متأثر از تعصبات فرقه‌ای است و رعایت تقوا از پیروی هوای نفس برای رسیدن به علم و فهم موهبتی، چنان که قرآن توصیه می‌کند که ﴿اتَّقُوا اللَّهَ وَ يُعَلِّمَكُمُ اللَّهُ﴾ (بقره: ۲۸۲) «تقوای الهی پیشه کنید تا خدا دانشتان بیاموزد».

ج) بیان آیات الهی با آشکار کردن هدایتها و تعالیم و حکمت‌های قرآن نه آشکار کردن معلومات بشری خود به حساب قرآن

د) به جای این که خود یا دیگران را سخنگوی قرآن قرار دهیم بکوشیم که قرآن خود با ما سخن گوید و کلام باریتعالی را از خود باری تعالی بشنویم.

دست‌یابی به وحدت مسلمانان

قرآن کریم از جهات مختلفی مهمترین عامل وحدت مسلمانان جهان است:

۱. مسلمانان تنها امتی هستند که کتاب آسمانی واحدی محور وحدت آنان بوده، همه در پیرامون آن، امت واحدی را تشکیل می‌دهند.

۲. مسلمانان با هر مذهب و گرایشی به قرآن واحدی عقیده دارند که با سوره «حمد» آغاز و به سوره «ناس» ختم می‌شود. و هیچ‌گونه تحریفی در آن پدید نیامده است. ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾

۳. زبان قرآن، زبان مذهبی همه مسلمانان جهان، عامل دیگری برای وحدت میان آن‌هاست ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

در آیات بسیاری امته را به وحدت فرا خوانده و از تفرقه بر حذر داشته است: ﴿إِنِ اتَّقُوا اللَّهَ لَجْعَلُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ لَ تَتَفَرَّقُوا فِيهِ﴾ (شوری: ۱۳) «دین را بپا دارید و در آن تفرقه می‌افکنید»

حاکم کردن امام مبین

یکی دیگر از اهداف تفاسیر تقریب‌گرا حاکم کردن قرآن در زندگی در مقام امام مبین

است، بر خلاف تفاسیر تفرقه گرا که خود را امام قرآن کرده‌اند. حضرت امیر علیه السلام در خطبه ۱۴۵ راجع به مفسران تفرقه گرا می‌فرماید:

«كَأَنَّهُمْ أئِمَّةُ الْكِتَابِ وَ لَيْسَ الْكِتَابُ إِمَامَهُمْ» «گویی اینان امامان و پیشوایان قرآن‌اند و قرآن امام آنان نیست».

از نظر شیخ محمود شلتوت، شیخ فقید الازهر، چون فرقه‌ها و تعصبات و اختلافات مذهبی به وجود آمد و ارباب فرق و پیروان مسالک، مبادرت به رقابت در تعصبات مذهبی و سیاسی کردند، قرآن نیز در این عرصه، مطمح انظار واقع شد. آنان کوشیدند تا افکار را از توجه به قرآن و جهاتی که مایه همبستگی بود، باز دارند. از این رو دیدگاه‌ها نسبت به مفاهیم قرآن متفاوت شد و روش‌های مردم در فهم و تفسیر قرآن متعدد شد. در نتیجه، تفسیر قرآن با اوضاع مواجه شد. روایات ساختگی و اسرائیلیات که راویان، آن‌ها را از اهل کتاب گرفته و برای بیان مطالب مجمل قرآن و تفصیل آیات قرآنی از آن‌ها در قصص بهره می‌جستند، به عنوان تفسیر مطرح شد و بعضی از این افراد که نزول قرآن را با مذهب یا با عقیده مخصوص خود تأویل می‌کردند، سخنان بی اساس بعضی فقها و متکلمین و غلاة متصوفه و سایر مروجین فِرَق ناشی از همین نوع برداشت‌هاست که در جهت تأیید و دعوت در سوی این نوع عقاید، به خود اجازه می‌دادند که نور قرآن را خاموش کنند. آن‌ها که به تأویل پاره‌ای از آیات پرداخته، و موافق با مذهب خود بعضی از آیات را از نص صریح و مفهوم اصلی خارج ساخته تا مذهب مورد نظر خود را توجیه نمایند. (شلتوت ۱۳۷۷: سال ۱۰، ش ۲۴، ۲۲۸)

تعصب مذهبی به جایی رسید که اقوال رؤسای مذاهب و فرق به منزله نصوص برخوردار از قداست درآمد به طوری که ابوالحسن کرخی می‌گفت: «هر آیه‌ای که مخالف با گفتار اصحاب ما باشد یا به تأویل می‌رود و یا منسوخ است». (خضری [بی تا]، ۲۳۶)

برخی از اشاعره و اخباریان محترمانه قرآن را کنار زدند و گفتند: قرآن بالاتر از آن است که ما آن را بفهمیم قرآن برای قرائت نازل شده است. (مطهری ۱۴۰۷: ج ۳، ۴) و برخی برای تشویق مردم به قرآن، ثواب فراوان برای قرائت هر سوره قرآن جعل کردند.

شیخ محمود شلتوت می‌افزاید: بدین ترتیب قرآنی را که حاکم و امام مبین بود محکوم و

با تفاسیر تقریب‌گرا قرآن را به زندگی بازگردانیم / ۴۵

به پیرو مبدل‌گشت و این تحركات باعث شد که قرآن با انبوهی از تصورات مبهم، موجب سدی بین نور هدایت و ارشاد قرآن و ارباب خرد گردد. (شلتوت ۱۳۷۷: س ۱۰، ش ۲۴، ۲۲۸)

تفسیر فرا مذهبی

مفسران تقریب‌گرا به دنبال تفاهم مذهبی و کاهش درگیری‌ها، و محکوم کردن تعصبات فرقه‌ای بوده، می‌کوشند که تفسیرشان فرا مذهبی، و برای همه مسلمانان باشد نه برای فلان فرقه و مذهب. در صدد دستیابی به آراء و پژوهش‌های اجتهادی و نظری باشند نه تعصبات فرقه‌ای و درگیری، مسائل علمی در فضای سالم انجام گیرد. و منطق و استدلال حاکمیت یابد و نوشته‌ها با رعایت ادب و احترام به مقدسات یکدیگر و انصاف و حق‌جویی صورت گیرد.

فهرستی از سابقه تفاسیر تقریب‌گرا

تفاسیر تقریب‌گرا در گذشته تفاسیر جامع چون جامع البیان طبری (م ۳۱۰ هـ ق) الثیبان شیخ طوسی (م ۴۶۰ هـ ق)، مجمع البیان طبرسی (م ۵۴۸ هـ ق) و روض الجنان ابوالفتوح رازی (م ۵۳۵ هـ ق) است که جامع نظرات و اقوال مفسران اعم از شیعه و سنی توأم با ادب و احترام و عاری از تعصبات، بود. و در میان مفسران جدید: القرآن الحکیم شیخ محمد عبده، القرآن الکریم، شیخ محمود شلتوت، فی ظلال القرآن، سید قطب، المیزان، علامه طباطبائی و النبأ العظیم، دکتر محمد عبدالله دراز، نحو تفسیر موضوعی لسور القرآن، محمد غزالی معاصر، پرتوی از قرآن، آیت الله طالقانی و تفسیر کاشف و قرآن ناطق و... نمونه‌هایی دیگر از تفاسیر تقریب‌گرا است.

روش تفاسیر تقریب‌گرا

الف) رعایت ادب اختلاف

تفسیر تقریبی مجمع البیان نمونه ادب اختلاف در نقل آراء و گفتگوهای میان علمای مذاهب است.

شیخ الازهر، محمود شلتوت، خصوصیات این تفسیر را جنبه ادب و اخلاق دانسته که با اخلاص تمام پیرامون حق دور می‌زند، گاهی نظریه مذهب خود را و گاهی نظر غیر مذهب خود را ترجیح می‌دهد و هر گاه نظریات مذاهب مختلف را عرضه می‌دارد با احترام و دقت و بدون طعنه بیان می‌کند گویی که خود صاحب آن مذهب است، بر خلاف بعضی از اهل سنت که وقتی از شیعه سخن به میان می‌آید می‌گویند: رافضی‌ها چنین گفته‌اند و یا بعضی از شیعیان وقتی سخن از سنی به میان می‌آید می‌گویند: ناصبی‌ها چنین گفته‌اند: و توصیه قرآن را که فرموده است: ﴿وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ (اسراء: ۵۳) «به بندگام بگو که به بهترین وجه با هم گفتگو کنند.» ﴿وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ (نحل: ۱۲۵) «و با آنان به روشی نیکو گفتگو کنید» جدال بالتی هی احسن را فراموش می‌کنند.

برای نمونه طبرسی در تفسیر: ﴿اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ چنین نظریاتی را ارائه می‌دهد:

در معنای ﴿صراط مستقیم﴾ و جوهی گفته شده است:

۱. آن کتاب خداست، و این از پیامبر ﷺ و علی عليه السلام و ابن مسعود روایت شده

است

۲. آن اسلام است و این روایت از جابر و ابن عباس است.

۳. آن دین خداست که خداوند جز آن را از بندگانش نمی‌پذیرد (از محمد بن حنفیه)

۴. آن پیامبر ﷺ و امامانی که قائم مقام وی هستند، می‌باشد و این آنچه راست که

در اخبار ما روایت شده است (طبرسی [بی تا]: ج ۱، ۲۸).

ب) آزاد اندیشی

ویژگی دیگر تفاسیر تقریب گرا آزاد اندیشی است برای نمونه طبرسی پس از این اقوال فوق چنین نظر می‌دهد: «بهتر است که آیه را حمل بر عموم کنیم تا همه اینها در آن داخل شود، زیرا که صراط مستقیم همان دینی است که خداوند به آن فرمان داده که عبارت است از توحید و عدل و ولایت کسی را که خداوند طاعتش را واجب کرده است.»

با تفاسیر تقریب‌گرا قرآن را به زندگی بازگردانیم / ۴۷

علامه شیخ محمود شلتوت می‌نویسد: «بدیهی است که روایت اخیر نزدیکترین روایت به مذهب شیعه دربارهٔ ائمه است که در اخبارشان آمده، ولی طبرسی به آن اولویت نمی‌دهد نه در ذکر اقوال و نظریات و نه در ترجیح بلکه آن را در ردیف سایر روایات عرضه می‌کند و آن‌گاه آیه را حمل بر عموم می‌نماید و چقدر ماهرانه و دلربا می‌گوید: «و ولاية من اوجب الله طاعته» «و ولایت کسی را که خداوند طاعتش را واجب کرده» و این عبارتی است که شیعه و سنی هیچ کدام از آن نمی‌هراسند بلکه هر مؤمنی اعتقاد دارد که خداوند اطاعت کسانی را واجب گردانده که در پیشاپیش آنان پیامبر و اولوالامر است (شلتوت ۱۳۷۷: س ۱۰، ش ۲۴، ۲۲۸).

ج) سعه صدر

شیخ محمود شلتوت در قسمت دیگر سعه صدر طبرسی را می‌ستاید و می‌نویسد: «برای من رفتار این عالم شیعه امامی بسیار جالب و شگفت‌انگیز است که وی به معلومات استاد و مرجع بزرگش، یعنی شیخ الطایفه امام طوسی صاحب تفسیر التبیان اکتفا نمی‌کند و وقتی تفسیر مجمع البیان به پایان می‌رسد و به تفسیر جدید کشف زمخشری دست می‌یابد، معلومات جدید زمخشری را - علی‌رغم اختلاف مذهبی که با وی دارد به معلومات گذشته خود می‌آمیزد و تفسیر دیگری به نام الجامع الجوامع می‌نویسد و فوائد تفسیر التبیان طوسی و اضافات تفسیر کشف زمخشری را در آن جمع می‌کند و او با این کار دو حجاب را کنار می‌زند یکی حجاب معاصر بودن با زمخشری و دیگری حجاب تعصب فرقه‌ای و این جهاد نفس همان جهاد اکبر است». آن‌گاه محمود شلتوت می‌نویسد: فاذا كنت اقدم هذا الكتاب للمسلمين في كل مذهب و في كل شعب، فانما اقدمه لهذه المزايا و امثالها و ليعتبروا بخير ما فيه من العلم القوى و النهج السوي و الخلق الرضي. بنابراین، آن‌گاه که این کتاب تفسیر را به مسلمانان از هر مذهب و هر ملتی که هستند تقدیم می‌کنم، به خاطر این مزایا و مانند آن است و باید عبرت گیرند به خوبیایی که در آن است، از علم سرشار و روش معتدل و اخلاق پسندیده (همان: ۲۴۰-۲۲۸).

د) عاری بودن از تعصبات فرقه‌ای

مهمترین ویژگی تفاسیر تقریب‌گرا پرهیز از تعصبات فرقه‌ای است. باید توجه داشت که تفسیر قرآن به خاطر قدس و جلال و عظمتی که دارد باید از استخدام آیات قرآن برای تأیید فرقه‌ها و اختلافات فرقه‌ای برکنار باشد. دکتر محمد الهی در معرفی تفسیر تقریبی می‌نویسد: «تفسیر تقریب‌گرا، تفسیری برای همه مسلمانان است نه مذهبی معین از مذاهب فقهی و نه برای رنگی از رنگهای عقیده کلامی و نه برای توجیه خاصی از توجیحات اهل ظاهر یا اهل باطن» (بی‌آزار شیرازی ۱۴۲۱: ۵۰۴).

ه) پرداختن به حل اختلافات مسلمین

حل اختلافات مسلمین بزرگترین هدف و مقصد تفاسیر تقریب‌گراست و این هدف بر اساس فرمان خداست که می‌فرماید: ﴿فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ (سناد: ۵۹) «اگر در چیزی اختلاف کردید آن را به (کتاب) خدا و (سنت) پیامبرش برگردانید». برای نمونه شیخ محمود شلتوت در مورد مقدار رضاع که مورد اختلاف فقهاست آن را به قرآن باز می‌گرداند و از دلالت کلمه ﴿وَأُمَّهَاتِكُمُ اللَّائِي أَرْضَعْنَكُمْ﴾ چنین نتیجه می‌گیرد عنوان مادران (امهات) مدتی را می‌طلبد که مفهوم مادری را برای کودک شیرخوار ایجاد کند و طبیعی است که با خوردن یک قطره شیر یا سه یا پنج نوبت که نظر مذاهب اربعه است عاطفه و شوق مادری میان آن دو پدید نمی‌آید، از این رو نظر شیعه را که پانزده بار کامل است ترجیح و بر اساس آن فتوا می‌دهد. (شلتوت ۱۹۶۸: ۲۸۳)

و) توجه به سیاق آیات

از دیگر ویژگیهای تفاسیر تقریب‌گرا، اهتمام به سیاق آیات و اهداف و مقاصد سوره‌هاست. از نظر آیت‌الله سید محمد باقر صدر سیاق آیات یکی از مهمترین قرائن حالی و مقام در فهم کلام است و آن هر چیزی است که کشف می‌کند لفظی را که فهم آن از

با تفاسیر تقریب‌گرا قرآن را به زندگی بازگردانیم / ۴۹

دلایل دیگر اراده می‌کند، خواه لفظی باشد مانند کلماتی که با آن لفظ، کلام واحد و رابطه داری را تشکیل می‌دهد، و یا حالی باشد مانند ظروف و ملاسباتی که به کلام احاطه دارد و دارای دلالت‌هایی در موضوع است. (صدر ۱۴۰۸: ۳۰). علامه طباطبائی از سیاق آیات استفاده بسیار کرده و با تکیه بر آن، بسیاری از روایاتی که با سیاق آیات همخوانی ندارد، رد کرده است، همچنانکه با آن بسیاری از آراء مفسران را رد نموده و با توجه به آن، بعضی از اقوال را بر بعض دیگر ترجیح داده است (خضیر ۱۴۱۱: ۱۴۲-۱۲۶).

از نظر سید قطب، هر سوره دارای شخصیت ممتاز و مستقل روحی است که قوام سراسر سوره به آن است، درست همچون روح یک موجود زنده دارای یک یا چند موضوع اصلی که برگرد یک محور دور می‌زند، و دارای جو مخصوصی است که بر همه موضوعات آن سایه افکنده و سیاق کلام را در سوره آن چنان آورده که همه این موضوعات را از چند جهت شامل می‌شود (قطب ۱۴۰۶: ج ۱، ۴۱-۴۰).

ز) توجه به وحدت موضوعی

سید قطب نیز بر خلاف غالب مفسران که تنها میان بخشی از آیات یک سوره وحدت موضوعی قائل‌اند، تمام سوره‌ها را یکپارچه و در سیاقی واحد می‌گنجاند. وی معتقد است که تمام سوره‌های قرآن به‌رغم تفاوت از نظر موضوع و محتوا حول موضوعی واحد می‌گردند که او آن را «محور» می‌نامد. (قطب ۱۴۰۶: ج ۲۳۱؛ ج ۲، ۶۲۳؛ ج ۵، ۴۲۲ و ۱۸۹ و ۱۲۱).

ک) توجه به همبستگی آیات

از دیگر ویژگی‌های تفاسیر تقریب‌گرا، اهتمام به همبستگی آیات است، تفسیری به صورت پیوسته نه گسسته، یکی از نمونه‌های بارز آن تفسیر دکتر محمد عبدالله دراز است که قرآن را به تابلوی نقاشی نفیسی تشبیه می‌کند که اگر نظرمان را به جزء کوچکی از آن محدود کنیم جز رنگ‌های متنوع و پراکنده در کنار هم نمی‌یابیم بلکه باید کمی به

عقب برگردیم تا میدان دیدمان وسیع شود و این تابلو زیبا و بدیع را یکجا و یکپارچه ببینیم (۱۹۷۱: ۱۱۸) وی سوره بقره را به صورت دسته گلی رنگارنگ منظم و مرتب عرضه کرده است و نیز شیخ محمد غزالی عنایت ویژه‌ای به وحدت و یکپارچگی هر سوره مبذول داشته، و در مقدمه تفسیرش می‌نویسد: «هدف سعی و تلاش من این بود که تفسیری موضوعی بنویسم که همه سوره را یکجا بررسی کرده و تصویری کلی از آن ترسیم کند. این تصویر ابتدا و انتهای سوره را با هم در نظر می‌گیرد و با شناخت روابط پنهانی تمام سوره را به هم می‌پیوندد. (غزالی: ۱۹۹۵: ۳). علامه طباطبائی نیز، قرآن را یک واحد به هم پیوسته و یک مجموعه از هم ناگسسته می‌داند که پاره‌ای، تفسیر کننده پاره دیگر است، قسمتی را به طور مجمل بیان می‌کند و سپس به تفصیل آن می‌پردازد: ﴿کتاب احکمت آیاتہ ثم فصلت﴾ (۱۳۹۲: ج ۳۰، ۷۶).

آیت الله شهید سید محمد باقر صدر می‌نویسد: «تفسیر بریده یا گسسته یا تفسیر تجزیه‌ای که مفسر یک یا چند آیه را به وسیله احادیث یا عقل تفسیر می‌کند از عصر صحابه و تا عصر ابن ماجه و طبری در اوائل قرن چهارم هجری با شرح و بسط بیشتری منتهی گردید، آنگاه شهید صدر نتیجه می‌گیرد که باید تفسیر از حالت بریده و گسسته به حالت پیوسته تحول یابد. (ابن تا: [۲۵ و ۲۱]).

نمونه‌ای از تفاسیر تقریب‌گرا

بر خلاف تفاسیر فرقه‌گرا - که تمام عناصر حق را در فرقه خود و تمام موارد باطل را در فرقه مقابل می‌پندارند و چشم بسته به نفی دیگران می‌پردازند، تفاسیر جامع و تقریب‌گرا سعی در انصاف و حفظ وحدت دارند. به عنوان نمونه طبری در تفسیر جامع و تقریبی خود در تفسیر آیه وضو می‌نویسد: از نظر ما گفتار درست در این مورد، اینست که خداوند امر کرده است به عموم مسح پاها با آب در وضو همچنانکه به عموم مسح صورت با خاک در تیمم فرمان داده است. (طبری: ۱۴۰۹: ج ۴، ۱۷۷)

ولی آلوسی بغدادی با دید تعصب آلود خود می‌نویسد: «نسبت جمع بین شستن و مسح

یا تخییر به محمد بن جریر طبری بهتان است، و راویان شیعه این اکاذیب را منتشر ساخته‌اند، و بعضی از اهل سنت هم بدون تحقیق آن را روایت کرده‌اند و آنچه در تفسیر طبری شافعی آمده، شستن پاست نه مسح و نه جمع و نه تخییر. (آلوسی ۱۴۰۵: ج ۶، ۷۷) اما محمد رشید رضا رعایت انصاف را معمول می‌دارد و می‌گوید:

در گفتار آلوسی که خداوند او را مورد عفو قرار دهد، تکذیب شیعه در نقل قول طبری است، معلوم است که وی تفسیر طبری را ندیده است. (رشیدرضا ۱۹۶۷: ج ۶، ۲۳۳). آن‌گاه سید محمد رشید رضا می‌نویسد: چنان‌که گفته شود که دو قرائت (ارجل) و روایات آن متعارض‌اند. می‌گوییم: اهل سنت و شیعه اتفاق دارند که هرگاه جمع بین متعارضان ممکن باشد، بر ترجیح یکی بر دیگری مقدم است و در اینجا جمع به آنچه طبری گفته ممکن است و آن مسح کردن یا در اثناء شستن است. (همان: ۲۳۴).

شیخ محمود شلتوت در تفسیر تقریبی خود گامی فراتر نهاده می‌نویسد: «کسی که غسل و شستن پاها در نظرش رجحان دارد، غسل بر وی واجب است. و کسی که مسح در نظرش ترجیح دارد، مسح بر وی واجب است و هیچ حائلی میان او و میان آنچه قلبش به آن اطمینان یافته نخواهد بود مادامی که حق را می‌جوید و راه دلیل را می‌پوید اما مخالفت از روی هوای نفس با تعصب فرقه‌ای از اسلام نیست و این سخن و رأی مادر تمام موضوعات اختلافی است که بنای آن بر نظر و اراده حق است.» (۳۱۱-۳۱۲)

در مقابل تفاسیر فرقه‌گرا که قرآن را جولانگاه تفاضل و یا مذمت اشخاص کرده تفاسیر تقریب‌گرا از این کار اجتناب کرده‌اند به عنوان مثال مفسران فرقه‌گرا در تفسیر آیه چهلم سوره براءت ثانی اثینین اذ هما فی الغار (در حالیکه [پیامبر اکرم ﷺ] یکی از دو تن بود هنگامی که هر دو در غار بودند) صفحات زیادی را به فضیلت و یا مذمت شخص همراه پیامبر اکرم ﷺ اختصاص داده‌اند، تا جایی که برخی کوشیده‌اند دوازده فضیلت از آیه فوق برای وی استنباط کنند. (رازی [بی‌تا]: ج ۱۶، ۶۸-۶۲).

و در برابر بعضی به پاسخ و نقض آن‌ها پرداختند تا جایی که پیام اصلی آیه را فراموش کرده‌اند.

اما تفاسیر تقریب گرا مانند مجمع البیان، انوار التنزیل، فی ظلال القرآن و تفسیر کاشف با توجه به ارتباط و تناسب آیات روشن کرده‌اند که سیاق و محور بحث در آیه مورد گفتگو فقط ذکر نمونه‌ای از نصرت الهی است که شامل حال پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ شده و نقل کلام وی به همراهش حاکی از روحیه بالا و آرامش است و درباره نفی یا اثبات فضیلت یا مذمت شخص او نیست، بدین جهت وارد چنین بحث تفرقه انگیزی نشده‌اند (حجتی، بی‌آزار شیرازی ۱۳۷۲-۱۳۶۱: ج ۵، ۳۵۱).

تفسیر القرآن الحکیم شیخ بزرگوار محمد عبده از دیگر تفاسیر تقریب گرا است. دکتر محمد البهی در معرفی این تفسیر می‌نویسد: «نمونه دیگر تفسیر تقریب گرا تفسیر القرآن الکریم شیخ محمد عبده است. قرآن را یک واحد به هم پیوسته می‌داند که هدفها و عبرتها و اصول انسانیت را به طور عموم توضیح می‌دهد و رأی و نظری را از خارج بر قرآن تحمیل نمی‌کند و در نتیجه کلمات قرآن یکدیگر را تفسیر می‌کنند، و قرآن را آزاد می‌گذارد تا خود آنچه را می‌خواهد هدایت کند نه این که خواسته‌های خود را بر قرآن تحمیل نماید. و به این ترتیب تفسیر تقریب گرا تفسیری است برای همه مسلمین» (محمود عقاد ۱۳۷۷: ش ۵۶ و ۵۵، ۲۱۴).

شیخ محمد عبده به نقد مفسران پیشین پرداخته می‌نویسد: مفسران گذشته علم تفسیر را به علمی بی روح تبدیل کرده‌اند که وظیفه عمده‌اش مباحث صرفی و اعراب و شناخت وجوه بلاغی آیات است، وی چنین پژوهش‌هایی را تفسیر نمی‌داند بلکه نوعی تفنن و تمرین یا صناعت بر می‌شمارد که غالباً به انگیزه تفاخر و یا کسب شهرت صورت می‌گرفته است (رشیدرضا ۱۹۶۷: ج ۱، ۲۶).

از نظر شیخ محمد عبده این گونه تفاسیر با روح قرآن که برای هدایت مردم نازل شده سازگار نیست، بلکه قرآن را از مقاصد اصلیش دور می‌سازد و مسلمانان را از فهم واقعی آیات محروم می‌کند (همان: ۲۷-۲۶).

او در تفسیر خود کوشیده است تا قرآن را از قید و سلطه میراث تفسیری پیشینان آزاد سازد و خود مستقیماً به فهمی صحیح از آیات وحی دست یابد. از این رو مورخان

با تفاسیر تقریب‌گرا قرآن را به زندگی بازگردانیم / ۵۳

تفسیر قرآن، تقلید ستیزی و نقد آراء پیشینیان را از ویژگی‌های عمده تفسیر عبده می‌دانند. (همان: ۹-۱۰)

نتیجه‌گیری کلی

۱. قرآن خود کتاب ناطق و امام مبین و مرجع حل اختلافات مسلمین است.
۲. آنچه راه هر مسلمان عالم با اجتهاد خود از قرآن برداشت می‌کند، رأی و نظر اوست و نباید آن چنان آن را مقدس پنداشت که در ردیف نصوص کتاب الهی قرار گیرد.
۳. روش تفسیری بسیاری از مفسران در یک نقص بزرگ شریک‌اند و آن این‌که نتایج حاصل از بحث‌های علمی، کلامی و فلسفی و عرفانی خود را به نام تفسیر بر قرآن تحمیل کرده‌اند بی آنکه آیات دلالتی بر این معانی داشته باشد.
۴. هر اندازه مباحث نحوی، کلامی، فلسفی و عرفانی در تفاسیر گسترش می‌یافت، اذهان مسلمانان را از هدایت وسیع قرآن محدودتر ساخت و در نتیجه روز به روز بیشتر از مرحله زندگی مسلمانان برکنار و مهجور شد و رشته پیوند مسلمان از هم گسست.
۵. برای بازگرداندن قرآن به زندگی فردی و خانوادگی و اجتماعی باید این حجاب‌ها و غبارهایی را که قرآن را در خود پوشانده کنار بزنیم.
۶. برای کنار زدن حجاب‌های قرآن باید با روش پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نفس را از بغی (افزون خواهی، حسادت و خود برتر بینی) و تعصبات فرقه‌ای تزکیه کرد و تقوای الهی پیشه کنیم تا خداوند از دانش قرآن ما را سیراب سازد. ﴿اتَّقُوا اللَّهَ وَ يُعَلِّمَكُمُ اللَّهُ﴾
۷. به جای این‌که خود یا دیگران را سخنگوی قرآن قرار دهیم، بکوشیم تا قرآن خود با ما سخن گوید و کلام باریتعالی را از خود باریتعالی یا از اهل تقوی بشنویم.
۸. روش تفاسیر تقریب‌گرا عبارت است از: ادب اختلاف، آزاد اندیشی، سعه صدر، پرهیز از تعصبات فرقه‌ای، پرداختن به حل اختلاف مسلمین، توجه به سیاق آیات، توجه به وحدت موضوعی، توجه به همبستگی آیات هر سوره.

منابع و مأخذ

- آلوسی بغدادی (١٤٠٥)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ٣٠ جلد.
- ابن عابدین [بی تا]، رد المختار علی الدر المختار، دمشق، دارالفتح، ١٥ جلد.
- بی آزار شیرازی، عبدالکریم (١٤٢١)، الوحدة الاسلامیة، بیروت، الاعلمی للمطبوعات. و المجمع العالمی للتقرب، تهران.
- بیضاوی، ناصر الدین (١٣٦٣)، انوار التنزیل و اسرار التأویل، تهران، مروی، ٢ جلد.
- حجتی، سید محمد باقر و عبدالکریم بی آزار شیرازی (١٣٧٢-١٣٦١)، تفسیر کاشف، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، در ٧ جلد.
- خضری، محمد [بی تا]، تاریخ الشریع الاسلامی، قاهره.
- خضیر، جعفر (١٤١١)، تفسیر القرآن بالقرآن عند العلامة الطباطبائی، قم، دارالقرآن.
- دائرة المعارف قرآن کریم (١٤٠٧)، تهران مسجد جامع جهلستون.
- رازی، فخرالدین [بی تا]، مفاتیح الغیب، تهران، دار الکتب العلمیه، ٣٢ جلد.
- رشید رضا، محمد (١٩٦٧)، تفسیر المنار، مصر، دارالمنار، ١٣ جلد.
- شلتوت، محمود (١٣٧٧)، «مقدمه تفسیر القرآن الکریم»، مجله رساله الاسلام، سال دهم، شماره ٢٤.
- _____ (١٩٦٨)، الفتاوی، قاهره، دار الشروق.
- صدر، سید محمد باقر (١٤٠٨)، دروس فی علم الاصول، تهران، مجمع الشهد آیه الله الصدر.
- _____ [بی تا] المدرسة القرآنیة، المؤتمر العالمی.
- طالقانی، سید محمود [بی تا] پرتوی از قرآن، تهران، شرکت انتشار، چاپ سوم.
- طباطبائی، محمد حسین (١٣٩٢)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، الاعلمی للمطبوعات، ٢٠ جلد.
- طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن [بی تا]، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المکتبة الحیة، ٥ جلد.
- طبری، ابی جعفر محمد بن جریر (١٤٠٩)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالمعرفه، از روی چاپ بولاق مصر ١٣٢٣، ٣٠ جلد.
- عبدالله دراز، محمد (١٩٧١)، مدخل الی القرآن الکریم، ترجمه محمد عبدالعظیم علی، کویت، دارالقرآن، و دار القلم.

با تفاسیر تقریب‌گرا قرآن را به زندگی بازگردانیم / ۵۵

- غزالی، محمد (۱۹۵۵)، نحو تفسیر موضوعی، قاهره، دارالشروق ۱۹۹۵.
- قطب، سید (۱۴۰۶)، فی ظلال القرآن، بیروت، دارالعربیة، (ترجمه آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای)
- قمی، علی ابن ابراهیم (۱۳۶۸) تفسیر، نجف، مکتبه الهدی.
- مجله رساله الاسلام (۱۴۱۱)، دارالتقریب، قاهره، افست توسط بنیاد پژوهش‌های اسلامی مشهد و مجمع جهانی تقریب تهران.
- محقق حلی (۱۴۱۶)، المختصر النافع، النافع فی مختصر الشرایع، تهران، مؤسسه بعثت ۱۴۱۶ هـ.ق.